

Nagy Beáta

A HÁBORÚ REGÉNYNYELVÉRŐL

Agota Kristof: A nagy füzet. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2013

Szenvtelen hangnem és megrázó nyomorúság. Gyermeki ártatlanság és kegyetlenség. Együttérzés és keserű elutasítás. A befogadás során ezen ellentétes, egymást kioltó fogalmak köré szerveződik Agota Kristof története, ám meglepő módon éppen ezek az önmagukban is súlyos jelentést hordozó tárgykörök feszültsége teszi *A nagy füzet* szövegét felettebb mellbevágóvá. A regény történelmi, háborús tematikája és környezete már önmagában is valamiféle részvétet hív elő az olvasóból. Azonban nem egyszerűen a háború okozta sérülések, illetve annak hideg kegyetlensége miatt válik a történet megrázóvá. Ennél jóval többet tesz az elbeszélés: a történet élére két magára hagyott gyermeket, egy ikerpárt állít, akik kénytelenek kíméletlen nagyanyjuknál – távol otthonuktól, a „Nagyvárostól” – túlélni a háborút. Alapvetően tehát a háború eseményeit tapasztalni és feldolgozni kénytelen gyermek nézőpontja szolgáltatja *A nagy füzet* elbeszélői pozícióját, és ez a mozzanat még erősebb részvétet eredményez. A benyomás mindenképpen intenzív.

A valódi meglepetést tehát nem a téma, és nem is a háború eseményeit elszenvedő gyermek főszereplők jelentik, hanem hogy az ikrek képesek minden érzelem nélkül szemléltetni, elbeszélni saját életük deformálásait, háborúban átélt tapasztalataikat. A gyermeki nézőpont és a szenvtelen hangnem feszültsége, ütköztetése alkotja a regény kitüntetett prózanyelvi eljárás módját és egyben a szöveg legsajátosabb aspektusát. Így válik a regény egy tényeken alapuló, ebből kifolyólag száraz, dokumentáló leírássá, hadinaplószerű bejegyzéssé, melyet éppen az tesz izgalmassá, valamelyest személyessé, hogy az elbeszélő („mi”) semmiféle szemérmességet nem ismerve írja le a háború és az egyes ember sorsának borzalmaikat. Mindez szabállyá minősül: „azt kell leírnunk, ami van, amit látunk, amit hallunk, amit csinálunk. (...) azok a szavak, amelyek érzéseket jelölnek, igen homályosak, jobb, ha elkerüljük a használatukat, és ragaszkodunk a tárgyak, az emberek és önmagunk leírásához, vagyis a tények hú leírásához.” (30. p.)

Természetesen egy ilyen, nyelvhez kötött vizsgálódásnál nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy fordításkötetről van szó. Agota Kristof magyar anyanyelvű író, első megjelent regényét

(A nagy füzetet) franciául írta. A fordítót (Bognár Róbertet) illeti tehát az elismerés, vagy éppen a bíráló? Mennyire feledkezhetünk meg a fordítás tényéről akkor, ha a történet elbeszélőjének beszédmódjára fókuszálunk? Azt hiszem, egyáltalán nem kerülhetjük meg. Szem előtt kell tartanunk, hogy a franciából fordított magyar kiadás a fordító munkája is egyben. Neki is köszönhető az a szenvtelen, közömbös hangnem, amelyen az ikrek megszólalnak. Ugyanakkor neki köszönhető az is, hogy a nagymamánál élő katona akcentusa magyarul idegenszerűen hat. A nem magyar anyanyelvű ember nem így beszél magyarul: „Én lenni századosnak ordonánc. Ti mit csinálni itt? (...) Én volt szabadságon otthon az én falu. Jó mulatás. (...) Enyém anya születni itt, tettek országban. Ő jönni dolgozni nálunk, felszolgálni egy kocsmában. Megismerni enyém apa, férjhez menni vele.” (21. p.) Ebben az esetben a fordítás némiképpen elvesz a regénynyelv sikeréből, máshol azonban hozzátesz.

Az pedig a regény minden egyes lapján foglalkoztatja az olvasót, hogy hogyan képes két, körülbelül tízéves gyermek ilyen elidegenedett világlátást megszólaltató nyelvet, történetet létrehozni? A regény ugyanis nem más, mint az a füzet, amelybe az ikrek mindent följegyeznek. Édesanyjuk távozásától kezdve a szegénység és a nyomor legmeghökkenőbb körülményein át a perverz szexualitásig. Többes szám első személyben írnak, egyik a másiknak kijelölve az éppen aktuális eseményeket (*Megérkezünk nagymamához; A lopás; Papírt, füzetet, ceruzát veszünk*), melyek a regény rövid fejezeteivé válnak. Egyszerű, kijelentő, jelen idejű mondatokat használnak. A mondatok egyszerűsége és dialógusokban gazdag formája dinamikus lendületet adnak a szövegnek. Saját kegyetlenségeiket (a gyilkolást, a lopást) is tárgyilagos stílusban közvetítik. A szenvtelen beszédmód által pedig teljesen leplezetlenül válik hozzáférhetővé a háború mindenre és mindenkire kiterjedő atmoszférája.

A szöveget ezzel együtt több olyan problémakör fogja össze, amely az identitás problematikája felől csoportosítható. Ebből a szempontból nem tűnhet túl kreatív a regény, klisészerű megoldásnak és túlszűfolt ötletgazdagnak hat a számos nyelvet érintő és az identitással összefüggő kérdéskör. Ugyanakkor olyan eljárásokkal dolgozza ki az elbeszélő mindezt, amelyek voltaképpen aláássák a jól ismert közhelyeket. Milyen közhelyekről van szó? Minden, a nyelvet érintő tárgykör ide sorolható: az idegen nyelv érthetlenségétől kezdve (eltérő nemzetek találkozása), a nyelvtanulás folyamatáig (az ikrek idegennyelv-elsajátítási gyakorlatai), vagy a beszéd és az írás furcsa megjelenítése, a meg-nem-nevezettség mind-mind ilyen jellegű törekvésnek mondható. Az ikrek által képviselt beszédmód azonban leegyszerűsíti és átalakítja ezeket a jelenségeket. Így az elcsépelet frázisokat úgy szólaltatják meg, hogy azok újszerűen képesek mozgásba lépni. A szöveg a legtermészetesebb módon fejezi ki a háború és az egyes ember idegenségét, és ezzel az elbeszélő nyelve mintha a háború kifejező nyelvvé válna.

Az egyén és a személyiség leépül, vagy eltorzul a háború kegyetlenségében. Nem véletlen, hogy a tulajdonnevek elvesznek a regényben. Senki és semmi nincs megnevezve. Egy-egy szereplőt úgy ismerünk meg, mint a „Boszorka” (nagymama), vagy „Nyúlszáj” (szomszédlány), amely megnevezések csupán külső és belső tulajdonságot jelölnek, és nem az egyénre vonatkozó tulajdonnevet. Az ikrek nevével mindössze annyit tudunk, hogy nagypapájuk sírfeliratán felismerik: „a vezetéknev ugyanaz, mint a Nagymamánké, és Anyánk leánykori neve is ez. Két keresztnév van, a két név, külön-külön a mi keresztnévünk.” (45. p.) Azt azonban nem tudjuk meg, mely nevekről van szó tulajdonképpen. Arról sem értesülünk, hogy milyen országban, milyen nyelven kommunikálnak. Nem beszélve arról, hogy a város, a falu sincs megnevezve. Így csupán találgatni lehet a regény színterére; a szerző életrajzi adataiból és egy-egy utalásból következtethetünk egy szegény, határ menti magyar falura, amely „Kisvárosként” szerepel a szövegben. Konkrét megnevezések

azonban nem szolgálnak megfejtéssel. Az anyanyelv, sőt az idegen nyelv ilyen jellegű rejtélye is találó és kreatív megoldása az identitás elidegenítésének, az elszemélytelenedett környezetnek. „A mi országunkból való katonák” (98. p.), „a mi városunkból jönnek” (124. p.), „nagyanya mond valamit azon a nyelven, amelyen akkor szokott beszélni, ha pálinkát iszik” (130. p.) – ilyen módon említik az ikrek azokat az elemeket, amelyek az emberi identitás kitüntetett formáját alkotják (nemzet, nyelv, név); azáltal pedig, hogy ezek a komponensek nincsenek megnevezve, egy szokatlan, újszerű eljárással mutat rá a szöveg a háborúból részesülni kénytelen ember elidegenedett, leépült, darabjaira esett sorsára. Valamiféle sejtelmes, fantasztikumszerű szövegvilágot alkot a regény a megismerhetetlen eseményekkel és helyszínekkel. És bár nem ismeretlen ez a magyar és különösen nem a világirodalomban (gondolhatunk Kertész Imre *Sorstalanság* című regényére), mégis újszerű elbeszélői magatartást hoz létre a szöveg.

Néhány további példa alapján érdemes tovább követni az említetteket: a szentelen hangnemen túl úgy sikerül kibillenteni az identitás szokásos, már-már közismert témaköreit, hogy a cselekmény szintjére is ráíródik az elbeszélő szentelensége. Az ikrek ugyanis különböző gyakorlatokat találnak ki, amelyekkel immunissá és indifferenssé válnak a körülmények brutalitására és embertelenségeire. Testi és lelki önkínzásokat végeznek, hogy hozzászoktassák magukat a nélkülözéshez, az esetleges és a tényleges szenvedésekhez. Nevezetesen a bűzhöz, az éhezéshez, a gyűlöletességhez, a halálhoz, a gyilkoláshoz és a hadiállapothoz; egyszerűen: a szegénységhez. A *Lélekedzés* című fejezet például azt mutatja be, hogyan tanulják meg az ikrek elviselni az őket érő folytonos szidalmakat. „Egyikünk azt mondja: – Te gané! Te seggdugasz! A másikunk meg azt: – Tetves buzi! Addig mondjuk, ameddig a szavak már nem érnek el az agyunkba, már nem is halljuk meg őket. (...) A sok ismételtetéstől a szavak lassanként elvesztik jelentésüket, és csökken a miattuk érzett fájdalom.” (23–24. pp.) Ebben az esetben éppen a szavak tényleges jelentését, sőt személyes értelmét és vonatkozásait igyekeznek leépíteni. Világos, hogy a nyelv leépítése során saját érzelmeik fölszámolását is eléri. Ez az eljárás pedig éppen arra példa, hogyan bontja le az egyén – a nyelven keresztül – saját személyiségét. A háború közegében mindez azonban egyáltalán nem meglepő: minden fölszámolódik. Így érhető tetten az a különös törekvés, amely valami újszerű nyelv- és identitásképző(-romboló) eljárássá válik. Agota Kristóf történetének sajátossága ebben az ellentétes törekvésben ragadható meg: míg a háború generálta nyelv felépül, addig az egyént képviselő nyelvi meghatározottság és hangoltság fokozatosan fölszámolódik. Azonban nemcsak ilyen nyelvhez kötött, gyermekektől szokatlan gyakorlatot olvashatunk a regényben. Pontosan hét fejezet szól a különböző készségpróbákról, amelyeknek már a címe is sokatmondó: *A testedzés, A lélekedzés, Tanulás, Koldulásgyakorlat, A vakság és a sükettség gyakorlása, A koplalás gyakorlása, A kegyetlenség gyakorlása*. Nemcsak szellemi képzésről és önfejlesztésről van tehát szó. Testi, fizikai önkínzásokról is. A kijelölt fejezetek pedig felvetik a kérdést: két kisgyermek valóban úgy igyekszik megbirkózni a háború eseményével, hogy felkészül a kegyetlenségekre? Éppen ez a gyermeki kegyetlenség generálta szkeptikus olvasói magatartás lendíti tovább az olvasást.

Alapvetően tehát a regény legizgalmasabb pontja, vizsgálódási területe a beszédmód és a nyelv kérdése. Elsősorban a gyermeki nézőpont és az azt megszólaltató, tőle nagyon távoli hangnem társítása, amely kiváltja a megdöbbenést vagy megrázó szembesülést, esetleg a felháborodást. Ha egyes részekben a szöveg gyomorforgató cselekményszálakat, brutalitásokat sorakoztat is föl (az ikrek szexuális ingerlése), vagy hiteltelennek hat (gondoljunk a szomszéd lány erőszakos halálára vagy a plébános molesztálására), mégis éppen ezek nyelvi megalkotása készíti az olvasót állásfoglalásra, reakcióra.

Eddig tulajdonképpen csak a regény nyelvi megalapozása felől közelítettem a bemutatást, noha a történet más jellegű vizsgálódási szempontokat is felkínál. A *nagy füzet* több motívum köré is szerveződik. Ilyen például a ház jelentésszerű előfordulása. A fiúk ugyanis nagyanyjuk házát olyan tereppé alakítják (át), amelyet csak ők ismernek, és bizonyos helyiségekhez kizárólag nekik van kulcsuk. A ház hármasszerű elosztása (pince, lakószint, padlás) élesen elkülönül egymástól. Leglényegesebb helyszín a padlás, amelyet az ikrek tettek megközelíthetetlenül nagyanyjuk számára: „oda Nagyanya nem megy fel, amióta elfűrésztük a létrát, és megütötte magát, ahogy leesett.” (11. p.) Már a történet legelején kezdetét veszi a fiúk ártatlanságának lerombolása. Ez a helyiség az ő leskelődési bázisukká válik. Minden szobára rálátnak, és ki is használják ezt az előnyt, amelyet később nagyanyjuk ellen tudnak fordítani. A padlás egy saját, külön világot szimbolizál, amelynek egyedüli ismerői az ikrek. Ilyen szempontból úgy tűnik, mintha kialakított világuk a ház ezen padlásterében jönne létre. „Csinálunk egy kulcsot, amelyik minden ajtót nyit, és a padlásról lyukakat fúrunk a deszkákba. A kulcsnak köszönhetően szabadon járunk-kelünk, amikor magunk vagyunk a házban, a lyukakon keresztül pedig látjuk, hogy mit csinál szobájában Nagymama.” (10. p.) A leskelődés, a környezet fokozatos kiismerése, a ház átalakítása és feltérképezése, illetve a különböző gyakorlatok olyan elemekké válnak, amelyekben a gyerekek számára realizálódik a valódi háború élménye. A háborút átminősített módon teszik hozzáférhetővé saját maguk számára, és egy ál-hadiállapotot hoznak létre „otthonukban”. A gyermekek így válnak egyre kegyetlenebbé.

Másik központi motívumnak tekinthető az emlékezés és a felejtés kettős mozgása. Az ikrek ugyanis egyrészt – ahogy azt már említettem a nyelvvel összefüggésben – igyekeznek elfelejteni a szavak valódi jelentését és ezzel együtt a jólétre emlékeztető emlékmozzaikokat is; másrészt egyre élesebben rajzolódik ki előttük a háború élménye, amely nem kikerülhető, nem felejthető. Alakító, formáló és végérvényesítő hatása kiolthatatlan nyomokat hagy. Erre utal az a többször ismételt, monoton mondat, amelyet a fiúk háborús kontextusban hadarnak el: „mi soha semmit nem felejtünk el.” (99. p.) Ehhez kapcsolódik továbbá a szöveg naplószerű jegyzetelése is. Maga a napló műfaji sajátossága az emlékezés mozzanatának egyik aspektusaként érhető tetten.

Különös regényt választ tehát az, aki *A nagy füzet* mellett dönt. Nem vagyok egészen biztos abban, hogy mindenki élvezettel és elismeréssel teszi le a kötetet. Ugyanakkor azt gondolom, az a hatás, amelyet a történet idéz, semmiképpen sem lehet semleges. Nemcsak a prózanyelv és a beszédmód sajátossága jelenthet nagy élményt, hanem hasonló hatást válthat ki az ikrek és a további szereplők megformálása vagy a háború hideg, embertelen világa. Ellenkező esetben főlháborodást is idézhet a szexualitás ilyen jellegű, gyermekek által közvetített, sőt tapasztalt bemutatása. Ugyanakkor biztos vagyok abban, hogy a felsorolt hatások mindegyikét az elbeszélői technika határozza meg. Hiszen milyen benyomást idézne elő a regény, hogyha ugyanezt a történetet a nagyanya beszélné el?

A regény befejezése egyáltalán nem megnyugtató. Annak ellenére, hogy a háborúnak vége, nincs végső, lezárt cselekmény. Olyannyira nincs, hogy a történet a két fiú drámai és kérdéseket nyitó elszakadásával ér véget. A befejező jelenetekben édesapjuk határon való átjutásával próbálkoznak, de a regény utolsó bekezdéséből az derül ki, hogy az apa saját menekülési szándékuk áldozata lett: „apánk a második akadály előtt fekszik. Igen, át lehet jutni a határon: valakit előre kell küldeni. Egyikünk a vászonzacskóval a kezében, Apánk nyomaiba és holttestére lépve átmegy a másik országba. Másikunk marad, visszamegy Nagyanya házába.” (157. p.) Vajon hogyan folytatódik a két fiú története? Találkozik-e még az életük, és miért volt szükség az elválásra? A folytatás, *A bizonyíték* és *A harmadik hazugság* című kötetek minden bizonnyal választ adnak a kérdésekre...